

РАДМИЛА РАДИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

mandicr58@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6264-6689>

Црква и држава у Србији: од 1990. године до данас

Однос државних органа и Српске православне цркве значајно је еволуирао од раних деведесетих. Црква је подржавала Милошевићев режим крајем осамдесетих, надајући се да ће јој он повратити друштвени статус и остварити српске националне интересе које је промовисала. Пошто су се ти циљеви показали неостваривим на оба нивоа, СПЦ је променила свој однос окрећући се, отворено, против државних власти. После демократских промена од раних двехиљадитих, однос цркве и државе карактерише све већа улога цркве у јавном животу. Уставом Србије из 2006. године утврђено је да је Србија секуларна држава без званичне вероисповести, али СПЦ наставља да утиче на јавни дискурс, посебно о националном идентитету, постајући једна од најутицајнијих институција у земљи. Политички лидери признају њен морални и културни ауторитет, учествују у црквеним догађајима и траже црквени благослов за политичке иницијативе како би ојачали свој легитимитет. Црква подржава конзервативне и традиционалне вредности, противи се либералној социјалној политици и утиче на национално законодавство, образовање, културу и друштвене вредности. Дуготрајна транзиција од комунистичке владавине ка демократском и плуралистичком окружењу променила је равнотежу црквене и државне моћи у корист цркве.

Кључне речи: Српска православна црква, државни органи, Србија, национални идентитет, транзиција

From 1990 to the Present: Church and State in Serbia

The relationship between state authorities and the Serbian Orthodox Church (SPC) has dramatically evolved since the early 1990s. Initially, the Church supported the Milošević regime in the late 1980s to regain its social standing and promote Serbian national interests. However, as these ambitions became increasingly unattainable, the SPC recalibrated its stance, moving from alignment to open opposition to state authorities. With the advent of democratization in the 2000s, the dynamics began to shift anew, allowing the Church to expand its influence considerably in the public arena. Although the 2006 Constitution of Serbia established the secular state without an official religion, the SPC continues to play a crucial role in shaping public discourse, particularly on issues of national identity, asserting itself as one of the foremost institutions in the country. Political leaders recognize SPC's moral and cultural authority, participate in church events, and seek church blessings for political initiatives to strengthen their legitimacy. The Church supports conservative and traditional values, opposes liberal social policies, and influences national legislation, education, culture, and social values. The long-term transition from communist rule to a more democratic and pluralistic environment has shifted the balance of church and state power in favor of the church.

Key words: Serbian Orthodox Church, state authorities, Serbia, national identity, transition

УВОД

Однос између цркве и државе у Србији прогресивно се мењао од 1990. године, као последица политичких преокрета и друштвено-економских промена. Овоме је претходило скоро четрдесет година маргинализације цркве. После Другог светског рата, Српска православна црква (СПЦ) суочила се са значајним изазовима. Они су, делом, произишавали из ратних последица, девастације њених материјалних ресурса, одсуства међународне подршке и оптужби нових власти за тзв. српски хегемонизам. На приступ југословенских власти религији није утицала само комунистичка идеологија, већ и трендови секуларизације које је у европским друштвима покренула још Француска револуција (Remon 2017). Нова политика резултирала је суштинским трансформацијама, укључујући одвајање цркве од државе и школе од цркве, као и раскидање историјски блиских веза СПЦ са

политичком елитом. Комунистичка партија Југославије сматрала је веру политичким питањем, што је довело до репресије над Црквом, посебно у периоду до половине педесетих година. СПЦ национално питање није посматрала као независно политичко питање, већ као аспект вере, доживљавајући успостављање федеративне Југославије као одузимање суверенитета и националног идентитета (Radić 2005). У послератној ери, верске заједнице су, иако искључене из друштвених и политичких сфера, задржале своју аутономију, легитимитет и историјску функцију као чувари националног идентитета. У почетку су овај идентитет неговале као облик отпора, али како је национализам растао, све отвореније су се враћале својој традиционалној улози „чуvara душе нације“ (Alexander 1983; Gaćeša 2007–2008). СПЦ је имала важну улогу у политичкој и културној опозицији у југословенском друштву, обезбеђујући легитимитет делу национално оријентисане интелигенције. Неговала је национални континуитет, култ националних и верских величина, ћирилицу, традиционалне обичаје и вредности и истицала православље као културну и националну посебност српског народа (Radić 2016). Упркос настојањима да се то спречи идеолошким нападима и повратком конзервативних партијских кадрова седамдесетих и осамдесетих, југословенска соци-економска криза довела је до оживљавања поверења у веру и цркву. Процес атеизације, који је имао дубоке последице у традиционално православним областима, кренуо је у супротном правцу (Ђорђевић & Ђуrowић 1993; Ђорђевић 1988). Фокус се померио са традиционалних неслагања са властима око изградње храмова на расправе „о сукобу између православља и увезеног материјализма“, а гласови о „трагичном положају српског народа у Југославији“ све више су преовладавали. („Povratak bogova“ 1986). Од раних осамдесетих српска политичка елита отворено је флертовала са верским вођама, што је продубљено доласком на власт Слободана Милошевића. Иако је СПЦ имала чврсте антикомунистичке ставове и сматрала да је југословенска држава „тамница српског народа“ (Glas Crkve 4, 1988) и даље је постојала амбивалентност у погледу српског националног јединства које је та држава пружала (Radić 2016, 261).

Комунистички режим у Југославији није успео да изгради политичке структуре за регулисање међу-групних односа и неговање грађанског идентитета, што је довело до слабе централне власти и етничких подела (Sotiropoulou 2004). Католичке, исламске и православне верске институције подржавале су националистичке покрете десног центра. Марксизам није био у потпуности асимилован, што је довело

до разочарања идеалистичким обећањима социјалне правде и материјалног просперитета. Пропаст југословенског марксизма оставила је интелектуалну празнину коју је попунио етос национализма (Simić 2002). Етничке заједнице су искористиле историјске реминисценције и сукобе за постизање националне еманципације (Gavrilović, Jovanović & Todorović 2016). После 50 година социјализма, национална свест је поново распламсала националне митологије. Српски национални митови постајали су све важнији крајем осамдесетих, поспешени економским тешкоћама југословенске државе (Nedeljković 2006; Moon 2018). Етничка припадност све више постаје кључни фактор политичке мобилизације и хомогенизације, посебно у остваривању обновљених територијалних захтева, од 1985. године, када се поново поставља питање српског политичког и културног уједињења (Pavković 1998, 512–513; Roudometof, Flora & Szilagyi 2005; Vujačić 2015).

Догађаји на Косову и Метохији (КиМ) разоткрили су промене унутар православља, наводећи млађе теологе да траже већу црквену активност и повратак традиционалним решењима егзистенцијалних проблема. Временом се почело размишљати и о враћању позиције коју је некада имала СПЦ у политичком смислу. Упркос противљењу политизацији Цркве, део свештенства и епископата покретао је проблеме и нудио решења за српско национално питање, државно уређење, црквени положај и односе са Западом и Истоком. СПЦ је 1984. године добила дозволу за изградњу храма Светог Саве на Врачару и новог Богословског факултета. Исте године у делу штампе су упућене и прве божићне честитке верницима. Од 1981. учоава се отворено опозиционарство неких свештеника и теолога према врху СПЦ, образложено недовољном енергичношћу у односу на власти. Априла 1982. године 21 свештеник је потписао „Апел” највишим државним органима Србије, Сабору и Синоду СПЦ, којим се позива на одбрану духовног и биолошког бића српског народа на КиМ. Ово је означило почетак нове појаве у цркви, слања петиција унутар и ван цркве и наглашавања разумевања улоге и значаја светског јавног мњења. Група епископа СПЦ посетила је Конгрес САД и Стејт департмент, тражећи интервенцију у вези са КиМ. Патријарх Герман је лично оптуживан због недовољног деловања Цркве против атеизма, ћутања о Косову и блиских веза СПЦ са режимом (Radić 1995, IV).

Почетком осамдесетих година прошлог века стање на КиМ је било истакнута тема у црквеним публикацијама које су извештавале о страдању српског народа. Атанасије Јевтић је 1983. објавио фељтон у листу *Православље* под насловом „Од Косова до Јадовна”, повлачећи

паралеле са страдањем српског народа у разним деловима Југославије (Radić 1995, V). Јевтић је 1985. године тврдио да српске власти треба да пруже конкретније информације о ситуацији на Косову. Као директна последица неговања уверења о постојању „свеопштег заштитника православних“, руски патријарх Пимен одушевљено је поздрављен на Косову 1984. Уредништво *Гласа Цркве* је 1987. отворено захтевало од епископата да Сабор, који је те године заседао у Пећкој патријаршији, донесе јасан програм рада у вези са Косовом. И поред све већег незадовољства, врх СПЦ и државна власт још увек међусобне односе оцењују као „добре и у складу са Уставом и законима“. Владике су, међутим, незванично говориле да се ова оцена односи само на СР Србију, док су у другим републикама постојале тешкоће и неспоразуми са властима (Radić 1995, V–VII).

СПЦ је од средине осамдесетих година 20. века истицала значај вере и признавања идентитета православних хришћана, позивајући Србе да иду у цркву, крштавају децу и враћају се црквеним обредима. *Глас Цркве* је 1989. године за Видовдан изнео „Предлог српског црквено-народног програма“ у којем је наглашено одмрзавање односа између Српске цркве и српске политике и потреба да јака Црква попуни празнину насталу њеним занемаривањем у друштву (*Glas Crkve* 3, 1989).

Црква је себе видела као браниоца православља на граници исламског напада на Европу и римокатолицизма на источно хришћанство (Powers 1998). Сматрала је себе главним носиоцем аутентичног националног идентитета, који је готово сакрализованала (*Glas Crkve* 1, 1991). Поистовећивање судбине српског народа са судбином Христовом честа је тема у посланицама и саопштењима СПЦ (*Glasnik SPC* 4, 1995; *Pravoslavlje*, 674, 15. 4. 1995; Marković 1998, 29). Деловање Цркве било је засновано на синтези учења Николаја Велимировића и Јустина Поповића чији су текстови били све присутнији у црквеној штампи. Редакција *Гласа цркве* је 1987. године отворено захтевала од Сабора СПЦ да канонизује Николаја Велимировића (*Pravoslavni misionar* 3, 1982; 4, 1985; *Glas Crkve* 3, 1985; 3, 1986; 3, 1987; *Hrišćanska misao* 6–8, 1993; *Politika*, 26. 9. 1994) и да заштити његово име и дело од напада у штампи.¹

¹ СПЦ је донела одлуку 1985. о забрани снимања у сакралним објектима због „лошег представљања православних свештеника у неким телевизијским драмама“. Другом одлуком је за непожељну особу проглашен секретар Комисије за однос СИБ-а са верским заједницама, Радован Самарцић, због једне његове изјаве у штампи. Синод је марта 1986. упозорио свештенике да не контактирају са новинарима који су лоше писали о цркви (*Pravoslavlje*, 430, 15. 2. 1985).

„Збијање српских редова или хомогенизација”, промена Устава Србије, којим су матици поново прикључене покрајине, прославе шестогодишњице боја на Косову, као и поновљена прослава у манастиру Крки, означени су у круговима СПЦ као „најзначајнији догађаји у новијој историји српског народа”. Ти догађаји тумачени су као обнављање изворног духовног предања, повратак културне и националне свести, „буђење балканског цина” и отрежњење српског народа. Са страница црквене и друге штампе, црквене личности, интелектуалци, културни и јавни радници, унисоно поздрављају активности српског руководства и траже преиспитивање даљег заједничког живота са осталим југословенским народима (Radić 1995, X).

Од половине осамдесетих година црквена штампа све више говори и о страдању Срба у НДХ и концентрационом логору Јасеновац. Темама о геноциду над српским народом придружују се и написи о актуелној угрожености српског народа у Хрватској, па и Босни и Херцеговини (БиХ). У званичном саопштењу са заседања Сабора 1987. године први пут се употребљава реч геноцид и када се означава оно што се дешава са српским народом на Косову и у деловима југоисточне Србије (Radić 1995, VIII). Током 1988. године, мошти кнеза Лазара пренете су на Косово поводом обележавања 600-годишњице Косовске битке, а епископ шабачко-ваљевски Јован употребио је први пут израз „небеска Србија” да опише српско царство на небу, тврдећи да су Срби од кнеза Лазара својим жртвама створили небеску Србију, која је прерасла у највећу српску државу (*Teološki pogledi* 1–2, 1988, 8). Самој прослави на Газиместану 28. јуна 1898. године, присуствовао је цео врх СПЦ на челу са патријархом Германом (Čolović, 2012).

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ (деведесете)

Током 1990. године, дошло је до првог ТВ преноса Божићне литургије из Саборне цркве, одржани су Светосавски бал и Светосавска академија у центру „Сава” као и прослава Ускрса. Али први пут се дешава и да група студената Богословског факултета спречава приказивање једне позоришне представе, посвећене Св. Сави, која је потом скинута са репертоара („Niste vi veći Srbi od mene” 2023). У јавност се враћају и неке личности и симболи који су годинама били табу теме или се чак њихово помињање означавало као непријатељска делатност против државе, а које је СПЦ подржавала (чланови династије Карађорђевић, Дража Михаиловић и Милан Недић) (Radić 1995, XV).

Нови Устав Републике Србије, који је био на снази од 1990. до 2006. године, гарантовао је слободу вероисповести, омогућавајући верским

заједницама да слободно обављају верске послове, оснивају школе и добротворне организације, уз могућност да им држава материјално помаже, али оне су остале одвојене од државе (Ustav Republike Srbije 1990). Слободан Милошевић владао је Србијом више од једне деценије, мешајући радикални национализам са социјалистичком идеологијом, представљајући своју политику као заштиту српског народа и манипулишући патриотизмом и национализмом. Црква је у почетку подржавала његов режим, али су црквени лидери постајали све незадовољнији позивајући на потребу суштинске ревизије политике према цркви (Radić 1995, XII). Тражили су повратак културним коренима, враћање верске наставе у школе и Богословског факултета у састав Универзитета, увођење светосавља као основе друштвеног живота, признавање верских празника и повратак црквене имовине. Уговор о преносу управљања Игумановом палатом у Београду потписан је 1991. године, али је председник Милошевић одбио да потпише закон којим се СПЦ враћа имовина по Закону о национализацији (Radić 1995, XIII). Захтеви су понављани и наредних година без решења. Министарство просвете Републике Србије у мају 1997. године забранило је да прославе Светог Саве у школама има верски карактер, што је СПЦ протумачила као покушај поновног увођења комунизма (*Glasnik SPC* 1, 1996; 5, 1997; 11, 1997; *Pravoslavlje* 691, 1. 1. 1996; *NIN*, 13. 11. 1997).

У мају 1990. године Сабор СПЦ затражио је ексхумацију жртава Другог светског рата и њихово достојанствено сахрањивање. Током наредних месеци уследили су извештаји из Босне и Херцеговине и Хрватске о опелима над жртвама геноцида, вађењу костију и њиховом поновном сахрањивању (Radić 1995, XIII). Црква је изражавала забринутост због „скоро окупационих услова“ у којима су живели Срби у Хрватској, оптужујући хрватске власти да занемарују ову ситуацију. Римокатоличка црква у Хрватској критикована је због тенденције да игнорише присуство Срба у Хрватској. Децембра 1990. године СПЦ је добила новог патријарха Павла (Стојчевића), због дуготрајне болести Германа Ђорића. Већ јануара 1991. нови патријарх је протестовао због одлуке Скупштине Србије да се Божић не слави као државни празник, а 7. марта 1991. је посетио шефа југословенске државе, др Борислава Јовића, да разговара о положају Срба у Хрватској. Редовно заседање Сабора СПЦ у мају 1991. имало је на дневном реду стање у САО Крајини и Хрватској (Radić 1995, XIII).

Београд је у марту 1991. био сведок првих великих демонстрација против режима Слободана Милошевића. Студентско окупљање

код Теразијске чесме посетио је и сам патријарх позивајући их да се разиђу. Дан касније, патријарх се извинио, наводећи да је имао погрешну информацију о потенцијалној тучи студената и присталица Слободана Милошевића. Атанасије Јевтић, будући владика, отворено је критиковао Милошевића што је извео војску на улице и „терорисао српску децу” (Miladinović 2019).

У јулу 1991. године, лидери политичких партија из Србије и српских националних партија у БиХ и Хрватској састали су се у Патријаршијском двору у Београду како би разговарали о интересима и циљевима српског народа. Група епископа посетила је Српски центар за обуку добровољаца у Ердуту и састала се са вођом паравојне формације Жељком Ражнатовићем Арканом који је у то време изјављивао да је патријарх Павле његов „врховни командант” (Skrozza 2005). Патријарх је у октобру 1991. послао писмо лорду Карингтону, председнику Међународне конференције о Југославији, у којем се наводи да Срби не могу остати део независне Хрватске, већ да морају да дођу под заједнички кров са Србијом. Слично писмо упућено је и председнику и учесницима Мировне конференције у Хагу. Делегација СПЦ посетила је потпредседника Председништва Југославије и председника Србије, позивајући их да не дозволе да се српском народу намеће „најтрагичније решење њиховог питања” (Radić 1995, XIV).

Јануара 1992. године са ванредног заседања Сабора СПЦ упућена је порука у којој се архијереји залажу за слободу и права српског народа у БиХ и српским крајинама и поручују:

„Ничије погодбе са носиоцима власти у Србији, која нема мандат да иступа у име читавог српства, или са органима југословенске федерације, или са командујућим структурама југословенске војске, не обавезују српски народ као целину, без његове сагласности и без благослова његове духовне Матере, Православне српске цркве”. У поруци се подржава „захтев народа у БиХ за слободан живот и самосвојно политичко организовање” (*Pravoslavlje* 598, 1992, 5).

Црква није признавала границе између југословенских република и наставила је са нападима на режим на основу неиспуњених захтева, антикомунизма и незадовољства пажњом и помоћи коју су Србија и Црна Гора пружале народу у БиХ. Митрополит Амфилохије залагао се за „уједињење српских земаља”, (Duga, од 12. 4. до 25. 04. 1992), а црквена штампа је писала о „Србији угроженој од читавог Запада” и водећој улози „папских послушница Италије, Аустрије и

Немачке" у нападу на Србе (Radić 1995, XVIII). Црква је 1993. године поново критиковала режим и позивала га да уступи место бољима, изражавајући незадовољство попустљивошћу режима према међународној заједници, посебно у вези са дешавањима на другој страни Дрине. То је потврђено апелом јавности епископа Атанасија Јевтића упућеним на Видовдан 1993. године, а поводом „жртвовања Источне Херцеговине" у преговорима са хрватском страном и у разним варијантама Венс-Овеновог плана. Са ванредног заседања СПЦ у Острогу у октобру 1993. године, поручено је да „ничија столица није важнија од судбине и слободе целог народа" и да „нико нема монопол над народом и будућношћу деце" (Radić 1995, XVIII).

Црквена штампа је све чешће са нескривеним симпатијама писала о односу српских власти преко Дрине према СПЦ. У априлу 1993. митрополит дабробосански Николај Мрђа саопштио је да генерал Младић прихвата све његове предлоге (*Duga* од 24. 4. до 7. 5. 1993), а почетком 1994. године Радован Караџић је однос цркве и државе описао као изванредан (*Srpski Sion* 1, 1994). Патријарх Павле је посетио Пале, благосиљајући Караџића и Младића и позивајући их да одбаце Венс-Овенов мировни план. Архијерејска конференција СПЦ је 5. јула 1994. одбацила предложене мапе плана Контакт групе и позвала на референдум о будућности народа. Представници Цркве присуствовали су Скупштини Републике Српске на којој се одлучивало о прихватању мировног плана Контакт групе о БиХ (Radić 1995, XXII). Након што је Влада СРЈ одлучила да прекине односе са РС, хитно се састао Сабор СПЦ. Патријарх Павле је покушао, али није успео да посредује у помирењу. У мају 1995. године, Црква је издала Меморандум којим осуђује кршење људских права српског народа у Хрватској, оптужујући међународну заједницу за саучесништво са хрватском војском у масакру невиних људи у западној Славонији (Radić 1995, XXIII). Сабор СПЦ позвао је јавност да се не признају „вештачке" границе Хрватске и БиХ, јер би то значило накнадно озакоњење акта насилне сецесије на штету српског народа (*Svetigora* 38–39, 1995). У августу 1995. Радован Караџић и руководство босанских Срба пристали су на дипломатске преговоре и предају овлашћења Слободану Милошевићу. Он је тражио од патријарха Павла да потпише ауторизацију коју су му дали босански Срби (Radić, Vukomanović 2014, 183). Синод је изразио забринутост због Дејтонског споразума и прогласио потпис патријарха Павла неважећим што је нешто касније потврдио и Сабор СПЦ. Патријарх Павле је 1997. године благословио и потписао декларацију против геноцида над српским народом у Хрватској

и БиХ, као и декларацију о обустављању поступка Хашког трибунала против др Радована Караџића (Radić 2000). Ипак, поглавар СПЦ је марта 1999. године посетио епархију загребачко-љубљанску и целе Италије и том приликом се срео са највишим државним и црквеним личностима у Републици Хрватској и Словенији. Ово је била прва његова посета Хрватској од почетка ратних сукоба у некадашњој Југославији. Патријарх је поручио Србима у Хрватској да не треба да имају дилеме око опредељења за поштовање хрватског Устава и закона (Radić 2016, 265).

Косово и Метохија остају значајно питање за СПЦ током деведесетих година са покушајима интензивнијег деловања на међународном плану. У јануару 1997. године Свесрпски црквено-народни сабор у Приштини оптужио је режим за погрешну и деструктивну политику, а председнику Милошевићу је ускраћено право да преговара о судбини КиМ. Владика Артемије (Радосављевић) писао је Синоду СПЦ, позивајући на хитну одбрану Косова и захтевајући конкретне мере да се спречи понављање судбине Републике Српске Крајине и Републике Српске. У новембру 1998. године, Српски црквено-народни сабор је одлучио да КиМ остају неутуђиви део територије Србије, а председнику Милошевићу је поново речено да нема право да преговара или потписује споразуме или планове у име Срба јужне покрајине. У фебруару 1999. године ванредна епископска конференција била је фокусирана на учешће СПЦ на мировној конференцији у Рамбујеу. Патријарх Павле је замолио француског министра спољних послова да дозволи делегацији СПЦ учешће на конференцији али, иако су били присутни у Паризу 1999. године није им било дозвољено да присуствују преговорима у Рамбујеу. Након Кумановског споразума у јуну 1999. године, Синод СПЦ поново позива на оставку Слободана Милошевића. Владика Артемије се противио подели Косова, али је подржао напоре за кантонизацију и потписао је 2. јула заједничку изјаву са лидером ОВК Хашимом Тачијем у којој се залаже за помирење. Ово је изазвало оштру реакцију београдских медија, а насиље над косовским Србима је ескалирало. Владика Артемије и Момчило Трајковић, председник Српског покрета отпора КиМ, апеловали су на УН и Кфор, захтевајући прекид насиља и упозоравајући да ће наставак агресије зауставити започету сарадњу са албанском страном (Radić 2000).

После бомбардовања СРЈ 1999. године, СПЦ је наставила праксу отвореног иступања против режима коју је започела три године раније (NIN, 15. 7. 1999). Црква је 1996. подсетила све странке и ор-

гане власти да се придржавају демократског понашања и прихвате слободно изражену вољу народа на изборима. Поводом студентских демонстрација које су избиле због крађе на локалним изборима, патријарх је послао поруку 21. децембра 1996. године у којој их благосиља и поздравља достојанствен начин на који изражавају свој протест. СПЦ је са ванредног заседања истог месеца упутила поруку у којој је осудила понашање режима („Crkva u vrtlogu političkih previranja.” 1997). Светосавска литија, 27. јануара 1997. године, праћена масом људи коју је предводио патријарх Павле, довела је до повлачења кордона полиције после 178 часова. (Miladinović 2019) Патријарх Павле је августа 1999. још једном затражио од председника Милана Милутиновића оставку владе и подржао формирање прелазне владе. Он је митинг опозиције на празник Преображења у Београду оценио успешним и сагласио се са формирањем привремене владе која би отворила пут економском опоравку и демократским изборима. Државни медији су истовремено извештавали о сарадњи државних органа и СПЦ, а патријарх Павле је 29. новембра присуствовао пријему поводом Дана Републике. Његово присуство и честитке председнику наишле су на оштре реакције међу опозиционим политичарима и унутар саме Цркве. Владика Артемије упутио је патријарху писмо у коме га је отворено критиковао рекавши да „учвршћује расклиматани престо Упропаститеља” присуством прослави која је уприличена у част укидања монархије (*Danas*, 7. 12. 1999). Владајући режим оптужио је СПЦ за политиканство, бављење секуларним пословима и уништавање Цркве због политичко-страначке манипулације (Radić 2000).

Упркос томе што је СПЦ инсистирала на унутрашњем јединству, постојале су значајне разлике између епископа у погледу њихових ставова према режиму и политичком ангажовању Цркве. Поред епископа Артемија (коме је епископски чин одузет 2010. године, а 2015. је изопштен из Цркве), други велики критичар режима, владика Атанасије Јевтић повукао се у јесен 1999. из здравствених разлога (*NIN*, 30. 9. 1999). Са друге стране, Филарет (Мићовић, епископ милешевски од 1999), сликао се за време рата у Хрватској 1991. са митраљезом, на ТВ-у је показивао лобању убијеног детета, а био је познат и као организатор прикупљања хуманитарне помоћи (мада је око овог посла за његово име везано низ махинација) (Ćirić 1999; Kostić 2007; Gligoriјевић 2016). Пружао је пуну подршку властима и сматрао је да Црква не треба да се меша у политику. У октобру 1999. године епископа милешевског примио је у Влади Србије потпредседник Војислав

Шешељ. Владика је том приликом рекао да је међу неким свештеницима било некоректних и непромишљених изјава и поступака и поновио да Црква мора да буде изнад свих дневнополитичких догађаја (Radić 2000).

ТРАНЗИЦИЈА У ДЕМОКРАТИЈУ (двехиљадите године)

Српска православна црква је добила значајну подршку власти СРЈ после 5. октобра 2000. године. Канцеларија за верску наставу при Патријаршији саопштила је већ у јесен 2000. године да би држава морала да прогласи православље државном вером, захтевајући да се земља верификује као православна држава. У новембру 2000. СПЦ је поново захтевала увођење веронауке као редовног предмета у школама, а неколико месеци касније и укидање републике и обнову монархије. Почетком 2001. године Црква је покренула иницијативу за „редефинисање односа цркве и државе“, о чему је било речи на састанцима председника Војислава Коштунице и патријарха Павла. У септембру 2001. влада је донела уредбу о увођењу веронауке у школе (Miladinović 2019). Међутим, неколико невладиних организација и приватних адвокатских канцеларија уложило је жалбе на уставност те одлуке, јер је пре доношења новог устава Србије уредбом био дефинисан статус седам традиционалних верских заједница (*O čemu Crkva (ne) može da se pita*, 2005).

Свештеници су убрзо интегрисани у војне организације. Већ крајем децембра 2000. године Управа за морал Генералштаба Војске Југославије организовала је округли сто на којем се позива на „увођење вере у Војску“. Постављен је епископ за сарадњу с војском (Порфирије), који је у априлу 2002. године предводио војну посету манастиру Хиландару (Skrozza, 2002). У манастиру Ваведење код Чачка је 2004. организовано и прво колективно крштење официра и војника једне војне јединице у Србији (*O čemu Crkva (ne) može da se pita*, 2005).

Министар вера Републике Србије, Војислав Миловановић, изразио је, на пријему који је Влада Републике Србије приредила за чланове Синода 15. маја 2001. године, задовољство, што је после толико година поново успостављена симфонија државне и црквене власти. На пријему који је 29. јануара 2002. године приредио Синод СПЦ, исти министар предао је патријарху Павлу и члановима Синода извештај о раду Владе у првих годину дана рада (*O čemu Crkva (ne) može da se pita*, 2005).

Одлуком Владе Србије 9. јануара 2004. године, поништено је решење владе НР Србије од 15. фебруара 1952. и Богословски факултет је

поново враћен у састав Универзитета у Београду (Novaković 2007, 74–75). Закон о правном положају верских заједница СР Србије из 1977. године укинут је 1993. године, остављајући нерешене односе између државе и цркава и верских заједница. Влада је 2004. године израдила Преднацрт закона о слободи вероисповести, црквама, верским заједницама и верским удружењима, којим су били предвиђени велики уступци Цркви, али је повучен због реакције јавности. Закон о црквама и верским заједницама Републике Србије усвојен је 2006. године, али је и он наишао на бројне критике („Zakon o crkvama i verskim zajednicama. 2006; Đurić, 2013). Уставни суд одбио је предлоге и иницијативе за оцену уставности Закона, потврђујући да у Србији постоји уставни однос кооперативне одвојености између државе и цркава и верских заједница (Đurić, 2013, 45). Потом је донет Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама, (*Sl. Glasnik RS*, 46, 2006) а исте године и Устав Републике Србије који у члану 11 Устава прокламује: „Република Србија је световна држава. Цркве и верске заједнице су одвојене од државе. Ниједна религија не може се успоставити као државна или обавезна” („Ustav Republike Srbije” 2006, 2021).

Након октобарских догађаја 2000. године, религија и црква су прогресивно добијале медијску пажњу и све већи значај у јавном животу. Верска питања су заузела своје место у државним и приватним медијима, а број црквених радио и ТВ станица је порастао. СПЦ се активирала и на подручју социјалног и добротворног рада.² Утицај на световна питања и захтеве за културним моделом проистеклим из православне вере и националног искуства био је све присутнији. Политичка елита је Цркву сматрала извором легитимитета, ефикасним оруђем власти и симболом за успостављање новог националног, групног и индивидуалног идентитета. Председник Србије Борис Тадић је изјавио марта 2005. године да

„ако црква и није део државе, имајући у виду политичка кретања у којима смо, црква је сасвим сигурно део друштва и треба да се пита о многим веома важним питањима живота појединца и живота друштва” (*O čemu Crkva (ne) može da se pita SPC*, 2005, 3).

² У оквиру СПЦ делује неколико добротворних фондова: Човекољубље, Верско добротворно старатељство Архиепископије београдско-карловачке, Милосрдни фонд Свети Василије Велики, Добротворна установа Епархије бачке Владика Платон Атанацковић и др. („Pravoslavna Crkva i milosrdni rad.”). СПЦ је од 2023. започела и пројекат у коме су добровољци ангажовани на Клиници за кардиохирургију у Београду („Religija i humanost” 2024).

Међутим, социолози религије приметили су да нагли пораст изражавања верске идентификације није био доказ распрострањене активне религиозности, иако се већина слагала да је дошло до растућег тренда верске трансформације.³

СПЦ се истовремено после 2000. суочила са озбиљним критикама због свог политичког деловања, посебно због промовисања клерикализма, национализма, монархије, противљења европским интеграцијама,⁴ секуларизацији, просвећености, екуменизму, верском и друштвеном плурализму, равноправности жена, абортусу и правима сексуалних мањина (Andelković 2020). Зауставила је 2009. Закон о забрани дискриминације, јер се у њему забрањује дискриминација на основу сексуалне оријентације („Vlada povukla Predlog” 2009; „Crkva protiv zakona o diskriminaciji.” 2009; „Vlada za usklađivanje predloga” 2009). Црква се залагала и за рехабилитацију српских сарадника из Другог светског рата, Димитрија Љотића и Милана Недића („Pomen mrtvim fašistima” 2009; „Davanje poмена fašisti Ljotiću” 2017). Екстремистичке групе и параклерикалне организације, попут Отаџбинског покрета Образ, Светог Јустина Филозофа и Српског сабора Двери, ојачале су почетком 21. века, тежећи стварању „православног јавног мњења” уз подршку СПЦ. Упркос критикама, Црква је остајала институција којој се у високим процентима верује у Србији.⁵

Синод СПЦ је 2004. године позвао српске политичке факторе да не позивају косовске Србе да учествују на изборима за локал-

³ У јеку ревитализације религије дошло је до огромног пораста броја декларисаних верника. Према емпиријским истраживањима, декларисање религиозности у Србији се променило од средине 1990-их посебно међу Србима који су у време једнопартијског система били одвојени и од институционалне религиозности и од духовних наратива (Raković, Blagojević 2014; Radić & Vukomanović 2014).

⁴ Маја 2003. на сабору Српске православне омладине усвојена је тзв. Студеничка декларација Атанасија Јефтића, којом се критикују европске интеграције и европска култура у целини, а они који се залажу за Европу се називају еврослинавцима (Lukić & Vuković 2005).

⁵ Према истраживањима CeSID-а из 2007. године: „Црква је годинама већ установа од највећег, готово неспорног моралног и, истовремено, неполитичког или надполитичког угледа и ауторитета међу грађанима Србије. Ни повремене, спорне „екскурзије у политику” нису битније угрозиле висок рејтинг и третман цркве као националне институције” (*Stanje demokratije u Srbiji* 2014). Истраживања из 2013. показала су први пут од 2000. године, да опада број људи који имају позитивно мишљење о СПЦ. Црква тако више није била институција од највећег значаја, већ је то место препустила Војсци Србије (Apostolovski 2013). Слично је установило и истраживање CeSID-а из децембра 2017 (*Javno mnjenje Srbije* 2017).

не власти. Међутим, председник Србије Борис Тадић упутио је тај позив косовским Србима, што је критиковано као „издаја председника наше матичне државе“ (*O čemu Crkva (ne) može da se pita SPC*, 2005). Црква је и даље имала кључни фокус на питању КиМ, наглашавајући српско историјско право кроз своје медије. Владика Артемије је 2004. године апеловао на Конгрес САД да не подржава независност КиМ. Етничко насиље на Косову и Метохији 17. марта 2004. године имало је за последицу, поред губитка људских живота и новог таласа расељавања Срба из ове покрајине, уништење великог броја православних цркава и храмова од историјског значаја. То је довело до анти-исламске реакције у Србији и напада на исламске верске објекте (Vasić 2004). У поруци Сабора СПЦ о косовским преговорима из новембра 2005. године, јавно се упозоравало да би „чин отимања КиМ од Србије ма колико био прикривен имао суштински карактер окупације“ (*Danas*, 5–6. 11. 2005, 3). СПЦ је наставила да брани политику отпора Србије признању Косова, противећи се сваком компромису и позивајући Србе да се уздрже од политичког учешћа у тамошњим институцијама. Дискурс СПЦ о Косову позајмили су српски политичари, користећи метафору Јерусалима (Ђорђевић 2010).

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И ДРЖАВНА КОНСТРУКЦИЈА НАЦИОНАЛНОГ НАРАТИВА

Патријарх Павле преминуо је у новембру 2009. године, а наследио га је Иринеј Гавриловић који је био српски патријарх од 2010. до 2020. године. Од прве беседе на устоличењу за патријарха, Косово је било стално присутна тема у његовим обраћањима. Са доласком Српске напредне странке на власт 2012. године Александар Вучић је именован за првог потпредседника владе и председника странке. Био је један од кључних учесника у дијалогу Београда и Приштине, реализованог уз посредовање Европске уније. Након што је Србија потписала Бриселски споразум са представницима Косова, Александар Вучић је 1. јула 2013. први пут посетио Патријаршију. Састанак је уследио након веома оштрих критика које су поједини епископи упутили Влади Србије поводом потписивања овог споразума (*Izveštaj Helsinškog odbora* 2023, 63). Пред медијима се тада са Вучићем појавио епископ бачки Иринеј и обојица су констатовали да црква и држава имају различите ставове по одређеним питањима (Miladinović 2019). Пет година касније патријарх је оценио да се Вучић „лавовски бори за Косово и Метохију“ а крајем 2019. доделио му је највише

црквено признање – Орден Светог Саве првог реда.⁶ Када је 2020. године под покровитељством америчког председника Доналда Трампа потписан тзв. Вашингтонски споразум, патријарх Иринеј је поновио да се ништа није променило у ставу СПЦ и да једини договор који СПЦ признаје јесте онај у којем су КиМ у саставу Србије (Andelković 2020; Miladinović 2019).

СПЦ је током претходних двадесетак година критикована од левичарских и либералних интелектуалаца (Karabeg 2009) и дела невладиних организација због непомињања српских ратних злочина, као и због директне заштите у јавности оптуженика за ратне злочине (који се, бар у неким круговима СПЦ, и даље третирају као патриоте и јунаци). Када је 2005. откривен филм који приказује јеромонаха Гаврила из манастира Привина глава како благосиља војнике припаднике јединице Шкорпиони који су починили ратне злочине над муслиманима код Сребренице 1995. године, то је шокирало јавност. СПЦ је тек после десетак дана издала званично саопштење „Господе, не поновило се“ („Jeromonah Gavrilo“ 2005; „SPC osudila zločin“ 2005; *O čemu Crkva (ne) može da se pita SPC*, 2005). У круговима СПЦ Хашки трибунал је доживљаван као зло, као нешто што је усмерено против српског народа (*O čemu Crkva (ne) može da se pita SPC*, 2005). Реакција Цркве на пресуде Младићу и Караџићу била је негативна, при чему је Црква показивала бригу за душе Слободана Милошевића и других хашких оптуженика.⁷ Једног од њих, Војислава Шешеља, лидера Српске радикалне странке, по повратку из Хага, епископ милешевски Филарет је 2015. одликовао орденом Белог анђела у манастиру Милешева („Filaret odlikovao Šešelja“ 2015; Petrović 2015). У јуну 2015.

⁶ У мају 2019. године, седници Сабора СПЦ присуствовали су председник Вучић и председавајући Председништва БиХ Милорад Додик, а разговарало се о темама везаним за опстанак српског народа и усаглашавање државних и црквених ставова. Председник је потврдио да су се неке владике противиле његовој политици и да се митрополит Амфилохије побунио против његовог присуства. Неслагања међу епископатом било је видљиво и на свечаности уручења највишег црквеног признања председнику Србије у оквиру свечане академије поводом осам векова независности СПЦ у октобру 2019 (*Izveštaj Helsinškog odbora* 2023).

⁷ Војислав Билбија, протојереј-ставрофор, настојатељ Ротердамске парохије Западно-европске епархије СПЦ, архијерејски намесник за Холандију био је и духовник Срба, хашких оптуженика. Обилазио их је у притворској јединици у Схевенингену и старао се о њиховом духовном стању. Према његовој изјави „сви хашки страдалници прихватили су православље“ а посебно се истицао Здравко Тилимир. Билбија је исповедао и Слободана Милошевића а служио је у Схевенингену и молитвени опроштај непосредно после његове смрти (Đorđević 2007; Jovanović 2016; Milević 2009).

године, Шешеља је митрополит Амфилохије одликовао орденом црногорског владара Петра II, одајући му признање „за храбре напоре да одбрани душу и част српског народа“. Патријарх Иринеј је 2017. године примио Шешеља у Патријаршији, а 2022. године одликовала га је и епархија новограчаничко–средњозападноамеричка („Srpska pravoslavna crkva odlikovala osuđenog ratnog zločinca Vojislava Šešelja“ 2022).

СПЦ последњих година добија значајна средства преко Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама и додатна средства из државног буџета за невладине организације. Управа покрива пензијско и инвалидско осигурање свештеника, које годишње кошта преко два милиона евра. Међутим, Закон о рачуноводству („Zakon o računovodstvu i reviziji“ 2006; „Zakon o računovodstvu“ 2019, 2021) изузима цркве и верске заједнице од достављања финансијских извештаја, што отежава праћење њихових расхода (Izveštaj Helsinškog odbora 2023). Последњих година СПЦ поред верских објеката улаже средства и у градњу стамбених комплекса, у СПА центре, бањска лечилишта и хотеле („Srpska pravoslavna crkva i država“; Nova: Posle Novog Beograda 2024; Lajović 2022; „SPC gradi hotel“ 2013). Током 2024. покренута је реконструкција виле на Дедињу у којој живи патријарх СПЦ. Вредност радова процењена је на око 650.000 евра („Kreće rekonstrukcija“ 2024).

Државни органи наставили су да издвајају велика средства и за завршетак Храма светог Саве у Београду. Александар Вучић је 2020. изјавио да је за ове радове држава у последње три године уложила 43 милиона евра. (Anđelković 2020) Радове су подржали и руска држава и Руска православна црква. („Rusi će preobraziti Hram“ 2015) Патријарх Павле и председник Србије Борис Тадић присуствовали су још у новембру 2004. у Москви добротворном концерту за изградњу храма Светог Саве у Београду (Velika donatorska večera za završetak Hrama Svetog Save 2004). Када је председник Русије Владимир Путин у јануару 2019. године боравио у званичној посети Београду, патријарх Иринеј и председник Вучић су му заједно показивали здање. Србија је у мају 2022. била једина европска држава која није увела санкције Русији због рата у Украјини. Председник Вучић се састао са патријархом и владикама да чује њихово мишљење, а они су већински били против санкција (Nova.rs 2022).

Две недеље након што је у Србији забележен први случај корона вируса у марту, патријарх Иринеј је први пут позвао свештенство, али и вернике, да поштују одлуке Владе Србије о мерама заштите. Ипак,

Црква није затворила цркве и храмове, нити је престала да држи литургије и да причешћује верни народ јер то, како су навели у саопштењу „представља основу вере у Бога живог”. Током васкршњег поста у медијима је било доста полемика око тога да ли обред причешћа угрожава јавно здравље. Митрополит Амфилохије и патријарх СПЦ Иринеј преминули су од последица корона вируса (Andelković 2020). Нови патријарх Профирије (Перић) проглашен је 18. фебруара 2021. године. Изборни Сабор СПЦ у фебруару 2021. године прошао је, између осталог, у знаку полемике око утицаја „секуларних” институција на унутрашња питања Цркве, односно, избор поглавара СПЦ. Наводно због епидемиолошких мера, предлагало се, а на крају и реализовало, да се заседање Сабора одржи у крипти Храма Светог Саве, уместо у згради Патријаршије, као што је то био случај до тада. Како разлог за измештање званично није саопштен, остављен је простор за различите спекулације, међу којима су и сумње да је реч о „намери да се контролише читав процес” (Izveštaj Helsinškog odbora 2023, 69).

Убрзо се нови патријарх суочио са проблемима у црногорско-приморској митрополији. Црна Гора је прогласила независност 2006. године што у СПЦ није прихваћено благонаклоно. Када је црногорска влада 2019. године одлучила да црквену имовину пренесе са СПЦ на непризнату Црногорску православну цркву, избиле су тензије. Црногорски националисти су 2019. оптужили Србију да користи Цркву за промовисање српског идентитета и утицаја на црногорску политику. Тензије су ескалирале 2021. године у време постављања новог митрополита Јоаникија („Кljučni trenutak” 2021). Ипак, 3. августа 2022. године црногорска влада и СПЦ су потписале Темељни уговор по коме се признаје континуитет правног субјективитета СПЦ и гарантује неповредивост права својине над манастирима, храмовима, зградама и другим непокретностима и просторима у њеном власништву (Radio Slobodna Evropa 2022). Друго спorno питање отворено скоро седамдесет година, а везано за Македонску православну цркву, решено је 5. јуна 2022. када је ова црква добила Томос о аутокефалности од патријарха Порфирија (Patrijarh srpski Porfirije 2022; Radic, Kalkandjieva 2023).

Од 2012. године у јавном говору представника власти све су присутнији идентитетски наративи и фокус на национално. Дан примирја у Првом светском рату активно се обележава од 2012. године, а Дан српског јединства, слободе и народне заставе установљен је 15. септембра 2020. Подигнути су нови споменици у циљу промоције

планиране културе сећања. Од избора патријарха Порфирија сарадња „две главе српског орла” (Izveštaj Helsinškog odbora 2023, 64, 81), уз неизбежно присуство члана Председништва БиХ, Милорад Додика је интензивирана. Од првог заседања Сабора СПЦ на челу с новим патријархом, у мају 2021. године, председник Србије приређује редовне пријеме за све архијереје. Уобичајено је и додељивање разноразних признања и ордења СПЦ. У септембру 2021. године, на Свечаној академији у Бањалуци, поводом Дана српског јединства, слободе и националне заставе, члан Председништва БиХ Милорад Додик поручио је да никад није било већег јединства између Републике Српске, Србије и СПЦ. Иако је СПЦ покушавала да се представи као над-политичка и над-идеолошка институција, само неколико дана након што је Синод упутио писмо епископима у коме се наводи да им је забрањено „уплитање у световне послове” и пружање подршке странкама и политичарима, почетком фебруара 2022. године, патријарх СПЦ појавио се у пропагандном предизборном споту Српске напредне странке (Živanović 2022). Половином јула и почетком новембра 2022. године, председник Вучић састајао се у Београду са патријархом Порфиријем и Милорадом Додиком да би размотрили кључна политичка питања. Блискост два световна и верског српског лидера симболизује се и изградњом меморијалног центра планираног у Доњој Градини, на северозападу Босне и Херцеговине, која је договорена почетком септембра 2021 (Izveštaj Helsinškog odbora 2023, 71). У марту 2024. у истом саставу је донета одлука о одржавању Васкршњег сабора Републике Србије и Републике Српске („Vučić posle razgovara sa Dodikom i Porfirijem” 2024). Председник Србије Александар Вучић и председник Републике Српске Милорад Додик присуствовали су и молебану у Храму Светог Саве на Врачару, уочи Вучићевог пута у Њујорк где је 23. маја у Генералној скупштини Уједињених нација била расправа о резолуцији о Сребреници („Rezolucija UN o Srebrenici” 2024). Коначно, владајуће структуре у Републици Србији и Републици Српској, уз подршку СПЦ, усвојиле су програм „Декларација о заштити националних и политичких права и заједничкој будућности српског народа”, на Свесрпском сабору у Београду, 8. јуна 2024. Документ наглашава српски национални идентитет и правце политике, наглашавајући значај СПЦ у културном и духовном идентитету нације. Позива се на блиску сарадњу црквених и државних власти на очувању традиционалних хришћанских вредности (Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda 2024).

ЗАКЉУЧАК

После Другог светског рата, успостављањем социјалистичке Југославије, дошло је до одвајања цркве и државе. Држава је водила секуларну политику и настојала да ограничи утицај религије у јавном животу. Српска православна црква је, са осталим верским заједницама, маргинализована и подвргнута знатним ограничењима, укључујући затварање верских установа, одузимање имовине и финансијске тешкоће, укидање веронауке и прогон свештенства.

Пре него што се Југославија распала, СПЦ је осамдесетих година прошлог века постепено обнављала друштвени ауторитет и постајала све важнија у формирању новог националног идентитета. Црква је неко време подржавала Милошевићев режим у нади да ће јој повратити жељени друштвени статус. Такође је веровала да ће сукоби из деведесетих и рат на Косову и Метохији резултирати остварењем српских националних интереса које је промовисала. Пошто су се ти циљеви показали неостваривим на оба нивоа, СПЦ је променила свој однос окрећући се отворено против државних власти.

Од демократских промена у Србији почетком две хиљадитих однос цркве и државе карактерише све већа улога СПЦ у јавном животу, посебно у моралним и културним дебатама. Уставом усвојеним 2006. године утврђено је да је Србија секуларна држава, да нема званичне вере и да су верске заједнице одвојене од државе. То не спречава СПЦ да утиче на јавни дискурс, посебно око питања националног идентитета, постајући једна од најутицајнијих институција у земљи. Истраживања јавног мњења у Србији често показују да Црква ужива значајно поверење и поштовање у јавности.

Политички лидери признају њен морални и културни ауторитет, учествују у црквеним догађајима и траже црквени благослов за политичке иницијативе како би ојачали свој легитимитет. Црква гласно подржава конзервативне и традиционалне вредности, повезујући се и са десничарским и националистичким фракцијама. Она се противи либералној социјалној политици и значајно утиче на национално законодавство, посебно у областима образовања, културе и друштвених вредности. Такође је кључна у одређивању календара државних празника, давању приоритета православним свечаностима и обликовању културе сећања која је везана за националне симболе и споменичко наслеђе, чиме настоји да оснажи своју улогу. Дуготрајна транзиција од комунистичке владавине ка демократском и плуралистичком окружењу променила је равнотежу црквене и државне моћи у корист цркве.

Литература

- Alexander, Stella. 1983. "Religion and National Identity in Yugoslavia." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 3 (1): 1–19.
- Ђорђевић, Dragoljub B. & Ђurović, Bogdan. 1993. „Sekularizacija i pravoslavlje: slučaj Srba." *Gradina* 10–12: 219–224.
- Ђорђевић, Dragoljub B. 1988. „Opšta socioreligijska i konfesionalna panorama stanovništva u SFRJ." *Religija, i društvo*. Zbornik tekstova. Beograd.
- Ђорђевић, Mirko. 2010. *Kišobran patrijarha Pavla: kritika palanačkog uma*. Beograd: Peščanik: Čigoja.
- Ђurić, Vladimir. 2013. „Zakonsko uređivanje pravnog položaja crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji: od osporavanja do unapređivanja." *Sveske za javno pravo*, 13: 43–55.
- Гаћеџа, Dijana. 2007–2008. "Fundamentalist Tendencies of Serbian Orthodox Christianity." *Western Balkans Security Observer*, 7–8: 65–81.
- Гавриловић, Danijela, Jovanović Miloš & Todorović, Dragan. 2016. "Reconsidering Ethnicity and Dominant Religion in Serbia," *Godišnjak za sociologiju*, XII, 16: 7–29.
- Лукић, Svetlana & Vuković, Svetlana. 2005. *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće?* Beograd: Fabrika knjiga.
- Marković, Marko S. 1998. *Tajna Kosova*. Hrišćanska misao, 6, Srbinje–Beograd–Valjevo–Minhen.
- Moon, Paul. 2018. "Reconstructions of Serbian National Identity in the Post-Yugoslav Era: A Thematic Survey." *Etnoantropološki problemi*, 13 (4): 1069–1089.
- Nedeljković, Saša. 2006. „Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize." *Etnoantropološki problemi*. 1: 155–179.
- Novaković, Dragan. 2007. „Državno zakonodavstvo o Bogoslovskom fakultetu." *Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati*. 2: 60–76.
- O čemu Crkva (ne) može da se pita SPC, država i društvo u Srbiji (2000–2005)*. 2005. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Pavković, Aleksandar. 1998, "From Yugoslavism to Serbism: The Serb National Idea, 1986–1996." *Nations and Nationalism*, 4 (4): 512–513.
- Powers, Gerard F. 1998. „Religion, Conflict and Prospect for Peace in Bosnia, Croatia and Yugoslavia." *Religion and the War in Bosnia*. Ed. Paul Mojzes. 3: 218–245. Scholars Press, Atlanta, Georgia.
- Radic, Radmila & Kalkandjieva, Daniela. 2023. "The Macedonian Orthodox Church – Archbishopric of Ohrid. An Autocephaly in Progress." *Autocephaly. Coming of Age in Communion. Historical, Canonical, Liturgical, and Theological*

- Studies*. Ed. by Edward G. Farrugia & S.J. – Željko Paša, S.J. 633–664 (= *Orientalia Christiana Analecta* 314–315). vol. I–II.
- Radić, Radmila & Vukomanović, Milan. 2014. "Religion and Democracy in Serbia Since 1989: The Case of the Serbian Orthodox Church." Ed. by Sabrina P. Ramet. *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges Since 1989*. 180–211. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Radić, Radmila. 1995. „Srpska pravoslavna crkva u poratnim i ratnim godinama (1980–1995). Crkva i „srpsko pitanje.” *Republika*. 121–122: I–XXIV.
- Radić, Radmila. 2000. „Crkva u politici i politika u Crkvi.” *Srpska elita*. Beograd: Helsinške sveske. 39–83.
- Radić, Radmila. 2016. „Srpska pravoslavna crkva tokom 90-ih.” *Poznanskie studia Slawistyczne*. 10: 257–268.
- Radić, Radmila. 2005. *Država i verske zajednice 1945–1970*. I–II. Beograd: INIS.
- Raković, Slaviša & Blagojević Mirko. 2014. „Od narodnog ka popularnom, političkom i doktrinarnom pravoslavlju: dinamika razumevanja 'pravoslavnosti' u Srbiji.” Ur. L. B. Radulović & I. Erdei. *Zbornik radova „Etnos,” religija i identitet: Naučni skup u čast Dušana Bandića*. 149–159. Beograd: Filozofski fakultet.
- Remon, Rene. 2017. *Religija i društvo u Evropi. Sekularizacija u XIX i XX veku 1789–2000*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Roudometof, Victor, Flora, Gavril & Szilagyi, Georgina. 2005. "Religion and national identity in post-communist Romania." *Journal of Southern Europe and the Balkans*. 7 (1): 35–55
- Simic, Andrei. 2002. "Nationalism, Marxism, and Western Popular Culture in Yugoslavia: Ideologies, Genuine and Spurious." *Anthropology of East Europe Review*. 20 (2) :135–144.
- Sotiropoulou, Angeliki. 2004. "The role of ethnicity in ethnic conflicts: The case of Yugoslavia." 1–11. <https://www.files.ethz.ch/isn/26506/PN04.02.pdf>
- Vučajić, Veljko. 2015. *Nationalism, Myth, and the State in Russia and Serbia. Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia*. New York: CUP. 314–321.

Штампа

- „Crkva u vrtlogu političkih previranja.” 1997. *Naša borba*. Januar.
- „Povratak bogova.” 1986. *Duga*. April. 4–9.
- „Vlada povukla Predlog zakona protiv diskriminacije.” 2009. *Politika*. 5. mart.
- Tasić, Jelena. 2005. „Mitropolit Amfilohije: Opelo majci Karadžića.” *Danas*. 9. maj.

Законске одредбе

- „Ustav Republike Srbije iz 1990.” 1990. <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11033>
- „Ustav Republike Srbije.” 2006, 2021. *Sl. glasnik RS*, 98/2006 i 115/2021.
- „Zakon o crkvama i verskim zajednicama.” 2006. *Sl. glasnik RS*, 36.
- „Zakon o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji.” 2001, 2007, 2011. *Sl. glasnik RS*, 43/2001, 101/2007 i 92/2011. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_drzavnim_i_drugim_praznicima_u_republici_srbiji.html
- „Zakon o izgledu i upotrebi grba, zastave i himne Republike Srbije.” 2009, 2023. *Sl. glasnik RS*, 36/2009, 10/2023.
- „Zakon o računovodstvu i reviziji.” 2006. *Sl. glasnik RS*, 46.
- „Zakon o računovodstvu.” 2009, 2021. *Sl. glasnik RS*, 73/2019, 44/2021.

Интернет

- „Crkva protiv zakona o diskriminaciji.” 2009. 5. mart. <https://www.blic.rs/vesti/politika/crkva-protiv-zakona-o-diskriminaciji/76m7msk>
- „Davanje pomena fašisti Ljotiću je posledica atmosfere koju generiše vlast.” 2017. Beta. 29. april. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/sds-davanje-pomena-fasisti-ljoticu-je-posledica-atmofere-koju-generise-vlast/15p5y97>
- „Filaret odlikovao Šešelja ordenom Belog anđela.” 2015. Mondo.rs, 27. januar. <https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/466720/Filaret-odlikovao-Seselja-ordenom-Belog-andjela>
- „Jeromonah Gavriilo blagosiljao „škorpione” pre odlaska u Srebrenicu.” 2005. 4. jun. https://www.b92.net/o/info/vesti/pregled_stampe?nav_id=169852.
- „Ključni trenutak: Ovako su patrijarh Porfirije i mitropolit Joanikije doleteli na Cetinje helikopterom i tako sprečili veće incidente (VIDEO).” 2021. 5. septembar. <https://www.blic.rs/vesti/politika/kljucni-trenutak-ovako-su-patrijarh-porfirije-i-mitropolit-joanikije-doleteli-na/3w6pnct>
- „Niste vi veći Srbi od mene”: „Kako je predstava „Sveti Sava” preokrenula sudbinu Žarka Lauševića.” 2023. Nova.rs. 15. novembar. <https://nova.rs/magazin/prica-se/niste-vi-veci-srbi-od-mene-momenat-koji-je-preokrenuo-sudbinu-zarka-lausevica-i-uvukao-ga-u-mrak/>
- „Nova.rs: Vučić pitao SPC za savjet o sankcijama Rusiji, dobio je odgovor.” 2022. 19. maj. <https://n1info.ba/regija/nova-rs-vucic-pitao-spc-za-savjet-o-sankcijama-rusiji-dobio-je-odgovor/>
- „Pomen mrtvim fašistima u Sabornoj crkvi u Beogradu. Crkvena filozofija phalange.” 2009. 8. maj. <https://web.archive.org/web/20160307160803/http://www.e-novine.com/index.php?news=25832>

- „Pravoslavna Crkva i milosrdni rad.” http://arhiva.spc.rs/sr/pravoslavna_crkva_milosrdni_rad_0.html
- „Religija i humanost: kada su verski volonteri u Srbiji desna ruka pacijentima.” 2024. 1. april <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-68534393>
- „Rezolucija UN o Srebrenici. Blagosiljanje Vučića: Kako je patrijarh predsednika ispratio u Njujork.” 2024. 20. maj. A.I. <https://vreme.com/vesti/blagosiljanje-vucica-kako-je-patrijarh-predsednika-ispratio-u-njujork/>
- „Rusi će preobraziti Hram Svetog Save.” 2015. 13. april. (Osveženo: 10. 3. 2023) <https://sputnikportal.rs/20150413/1231626.html>
- „SPC osudila zločin koji su počinili „Škorpioni”.” 2005. PCNEN 10. jun. <https://www.pcnen.com/portal/2005/06/10/spc-osudila-zlocin-koji-su-pocinili-%E2%80%9Cškorpioni%E2%80%9D/>
- „Srpska pravoslavna crkva odlikovala osuđenog ratnog zločinca Vojislava Šešelja.” 2022. 11. septembar. <https://6yka.com/region/srpska-pravoslavna-crkva-odlikovala-osudenog-ratnog-zlocinca-vojislava-seselja/>
- „Vlada za usklađivanje predloga.” 2009. 5. mart. https://www.b92.net/o/info/vesti/index?yyyy=2009&mm=03&dd=05&nav_category=11&nav_id=348332
- „Vučić posle razgovara sa Dodikom i Porfirijem: Biće održan veliki Vaskršnji sabor Srbije i Republike Srpske 5. i 6. maja.” 2024. Izvor: TANJUG 18. mart. <https://www.tanjug.rs/srbija/politika/79589/vucic-posle-razgovara-sa-dodikom-i-porfirijem-bice-odrzan-veliki-vaskrsnji-sabor-srbije-i-republike-srpske-5-i-6-maja/vest>
- Anđelković, Nataša. 2020. „Korona virus, Srbija i SPC: Patrijarh Irinej – od diplomatije i politike, do Kosova,” 20. novembar 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-49646516>
- Apostolovski, Aleksandar. 2013. „Šta smanjuje ugled SPC-afere ili zavere.” 4. jun. <https://www.politika.rs/sr/clanak/259799/Sta-smanjuje-ugled-SPC-afere-ili-zavere>
- Čolović, Ivan. 2012. „Tako je govorio Milošević.” 27. juni. <https://pescanik.net/tako-je-govorio-milosevic/>
- Ćirić, Aleksandar. 1999. „Država, crkva i episkop Filaret. Sestre po krvi.” *Vreme*. 459. 23. oktobar. https://old.vreme.com/arhiva_html/459/07.html
- Đorđević, Katarina. 2007. „Ispovednik haških optuženika.” 19. decembar. <https://www.politika.rs/scc/clanak/9407/ispovednik-haskih-optuzenika>
- Gligorijević, Jovana. 2016. „Dosije – Devedesete, Sećanje na zla vremena.” 16. mart. <https://vreme.com/vreme/secanje-na-zla-vremena/>
- Izveštaj Helsinškog odbora – Srbija: zarobljeno društvo. 2023. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Javno mnjenje Srbije. Politički aktivizam građana Srbije.* 2017. Beograd, jun.

- <https://www.cesid.rs/wp-content/uploads/2017/06/POLITI%C4%8CKI-AKTIVIZAM-GRA%C4%90ANA-SRBIJE-2017.pdf>
- Jovanović, Nataša. 2016. „Otac Vojislav Bilbija – Molitva u Crnom domu.” 18. mart. Intervju br. 412. <https://www.pecat.co.rs/2016/03/otac-vojislav-bilbija-molitva-u-crnom-domu/>
- Karabeg, Omer. 2009. „Zašto Tadić sedi u Sinodu SPC?” 28. novembar/studeni. https://www.slobodnaevropa.org/a/most_crkva_drzava/1889873.html
- Kostić, Slobodan. 2007. „Portret savremenika – Jelenko (Filaret) Mićović Rampa za druga popa.” 22. avgust. <https://vreme.com/vreme/rampa-za-druga-popa/>
- Miladinović, Aleksandar. 2019. „Pet momenata koji su menjali istoriju odnosa snaga srpske crkve i politike.” 14. maj. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-48271300>
- Milević, Jovan. 2009. „Gde služe kazne Srbi osuđeni u Hagu. Zatvorski dan u tuđini.” 28. oktobar <https://vreme.com/vreme/zatvorski-dan-u-tudjini/>
- Petrović, Marko R. 2015. „Braća po mitraljezu. Tajna veza vladike Filareta i Vojislava Šešelja.” 30. januar. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/braca-po-mitraljezu-tajna-veza-vladike-filareta-i-vojislava-seselja/zzyzc3>
- Predsednik Republike Srbije. „Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda.” 2024. <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/deklaracija-o-zastiti-nacionalnih-i-politickih-prava-i-zajednickoj-buducnosti-srpskog-naroda>
- Radio Slobodna Evropa. 2022. „Crna Gora i Srpska pravoslavna crkva potpisali Temeljni ugovor.” 3. avgust. <https://www.slobodnaevropa.org/3191769.html>
- Skrozza, Tamara. 2002. „Političari u Hilandar. Vladičica u službi vlasti.” 4. septembar. <https://vreme.com/vreme/vladicica-u-sluzbi-vlasti/>
- Skrozza, Tamara. 2005. „Portret savremenika – patrijarh Pavle. Skromnost i tumačenja.” 21. decembar. <https://vreme.com/vreme/skromnost-i-tumacenja/>
- Stanje demokratije u Srbiji*. 2014. https://www.cesid.rs/wp-content/uploads/2017/02/CeSID_NDI_Stanje_demokratije_2014.pdf
- Vasić, Miloš. 2004. „Javni red i mir. Zašto je izgorela Bajrakli džamija?” 24. mart. <https://vreme.com/vreme/zasto-je-izgorela-bajrakli-dzamija/>
- Velika donatorska večera za završetak Hrama Svetog Save* 15. 11. 2004. <https://www.beograd.rs/lat/beoinfo-vesti/a11275/Velika-donatorska-vecera-za-zavrsetak-Hrama-Svetog-Save.html>
- Živanović, Katarina. 2022. „Porfirije mora da se izjasni oko spota SNS.” 23. februar. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/porfirije-mora-da-se-izjasni-oko-spota-sns/>

Примљено/Received: 29. 01. 2025.

Прихваћено/Accepted: 30. 10. 2025.